

PARTICULARITĂȚI ALE VIEȚII SPIRITUALE ALE COMUNITĂȚILOR NEOLITICE DE LA PARȚA (JUDEȚUL TIMIȘ) PRIN PRISMA DATELOR ARHEOZOLOGICE

Cristian Oprean*, *Georgeta El Susi***

Cuvinte cheie: Parța, arheozoologie, Neolitic, Cultura Banatului, viața spirituală, practici rituale
Keywords: Parța, archaeozoology, Neolithic, Banat Culture, spiritual life, ritual practices

Peculiarities of the Spiritual Life of the Neolithic Communities from Parța (Timiș County) in Terms of Archaeozoological Data (Abstract)

The faunal material that is the subject of this archaeozoological project comes from archaeological research on a Neo-Eneolithic settlement located on the border of Parța village (Timiș County). The settlement represents one of the most important Neolithic settlements in northern Banat, and is believed to have been one of the region's major settlements in the late Neolithic period.

The numerous archeological research campaigns have determined numerous data related to the spiritual life of the prehistoric communities in Parța, highlighted by the research of the two sanctuaries and the observations about ritual practices outside the shrines (house altars, ritual deposits, etc.). In most cases, these communities expressed in various ritual forms their veneration and gratitude to the gods, using animals or parts of them to perform these rituals.

In this paper we want to address those issues related to the usage of animals (or animal parts) in ritual practices, insisting on the identified taxa and the distribution of animal remains in ritual complexes, continuing with the interpretation of the data obtained. Finally, we want to discuss possible hypotheses related to ritual practices, argued by paleofaunal data.

Introducere

Așezarea de la Parța reprezintă una din cele mai importante stațiuni neolitice din nordul Banatului, considerată metropolă a neoliticului dezvoltat din regiune. Stațiunea a fost localizată în hotarul comunei Parța, pe malul drept al râului Timiș, la cca. 15 km SV de municipiul Timișoara. Situl impresionează prin bogăția materialului arheologic recuperat, dar mai ales prin arhitectura civilă (locuințe cu etaj, unele de mari dimensiuni), militară (sisteme de fortificație) și religioasă (sanctuare, altare comunitare și casnice). Cercetările arheologice întreprinse de-a lungul anilor au permis definirea și periodizarea culturii Banatului¹ aducând un plus de informație asupra locuirilor de pe din ultima treaptă a câmpiei înalte a Banatului.

Pe parcursul numeroaselor campanii arheologice

s-au acumulat date asupra vieții spirituale a comunităților preistorice, evidențiate, atât prin cercetarea celor două lăcașuri mari de cult (sanctuarele 1 și 2) cât și prin observații asupra diferitelor forme de practici de cult din interiorul sau exteriorul sanctuarelor (altare de casă, depuneri rituale etc). În majoritatea cazurilor, aceste comunități și-au exprimat în forme rituale variate venerația și recunoștința față de zei, pentru împlinirea acestor ritualuri utilizându-se animale sau părți din ele².

În lucrarea de față dorim să prezentăm aceste aspecte, insistând asupra taxonilor identificați cât și asupra distribuției resturilor de animale în complexe cu caracter ritual, mai apoi vom interpreta rezultatele obținute. În final, dorim să aducem în discuție posibile ipoteze legate de practicile rituale, argumentate de datele paleofaunistice.

* Institute of Archaeology, Romanian Academy, Iași, Romania; e-mail: cristioprean2009@gmail.com.

** Institute of Archaeology and Art History, Romanian Academy, Cluj-Napoca, Romania; e-mail: getasusi@yahoo.com.

¹ Lazarovici *et alii* 1985, 7–8; Lazarovici *et alii* 2006, 27;

² Watkins 2015, 153–160.

Prezentarea sanctuarelor și a materialul osteologic

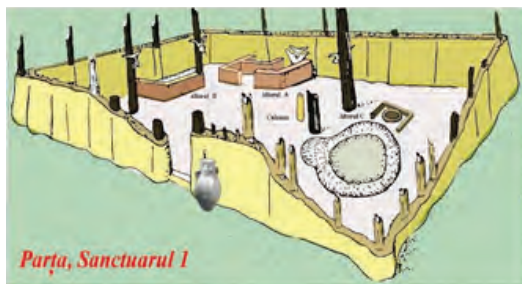

Fig. 1. Parța, Sanctuarul 1 reconstituire (apud C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, 2015)

În cazul așezării de la Parța se cunosc două construcții de cult de dimensiuni mari și anume Sanctuarul 1 și Sanctuarul 2.³ Sanctuarul 1 se află în zona centrală a așezării, fiind utilizat ca și lăcaș de cult în fazele IC-IIA ale Culturii Banatului (Nivelurile 7b-c). Ca dimensiuni, prezintă o lungime de 12,6 m și o lățime de 7 m. Organizarea sanctuarului era pe o singură încăpere, cu intrare pe peretele sudic (puțin spre est). Pe peretele nordic, în zona centrală era așezată masa-altar A, în zona de vest a sanctuarului aflându-se masa-altar B, iar în zona de est era așezat Altarul C, alături de groapa de cenușă B. 28. În fața intrării era amplasată Coloana.

Groapa 28 (B. 28) făcea parte din sistemul de funcționare al Sanctuarului 1, având rol de acumulare a cenușii rezultate din arderea ofrandelor⁴. Din acest complex s-au prelevat 158 resturi faunistice, majoritatea provenind de la mamifere. Dintre mamifere, predomină suinele și bovinele, urmate de cervide. Ovicaprinele au puține resturi. Alte mamifere identificate sunt jderul și iepurele. Pe lângă mamifere, s-au prelevat 36 resturi de moluște, dintre care, 32 valve de *Unio* și 4 cochilii de melc. Peștii și păsările sunt reprezentate prin 6 fragmente, dintre care, 4 resturi de crap (*Cyprinus carpio*) și 2 resturi de știucă (*Exos lucius*); alte două fragmente nu au fost atribuite specific. De la broasca țestoasă s-au identificat două fragmente⁵.

Sanctuarul 2 a fost localizat în zona centrală a stațiunii; el avea o formă dreptunghiulară, orientat E-V și dimensiuni de 11,6 × 6 m. Edificiul era compus din două încăperi A și B. Lotul faunistic prelevat din acest sanctuar nu a fost analizat ca aparținător lui, fiind consemnat doar ca material osteologic important, provenit din diferite zone ale sanctuarului⁶.

³ Lazarovici et alii 2001, 204–205.

⁴ Lazarovici et alii 2001, 204.

⁵ Bolomey 1988, 217.

⁶ Bolomey 1988, 214–216.

Încăperea A, aflată în partea de est a sanctuarului adăpostește masa-altar D, statuia monumentală, o bancă de lângă peretele nordic, o vatră portabilă și o cupă mare pentru masa-altar D⁷. În zona soclului altarului monumental a fost găsită partea frontală a unui craniu de berbec, având procesele cornulare masive. Această piesă reprezenta o ofrandă de fondare a altarului statuii monumentale (sau a întregului sanctuar). Craniul de berbec se afla alături de fragmente ceramice, o greutate spartă și un topor spart. Piesele fragmentate indică faptul că, rupea/ spargerea și îngroparea reprezentau moartea a ceva vechi și trecerea spre un nou început⁸.

În încăperea A a sanctuarului au fost identificate 12 fragmente dintr-o carapace de broască țestoasă, ceea ce ar sugera, fie că acest animal a fost oferit ca ofrandă, fie a murit în refugiul său hibernant⁹. Tot în încăperea A, de pe locul unde a căzut un umăr al statuii monumentale au fost prelevate câteva fragmente de craniu de bovină (provenind de la unul sau două exemplare) și un metapod de oaie, fragmentele fiind calcinate, având caracteristicile specifice de ofrandă¹⁰.

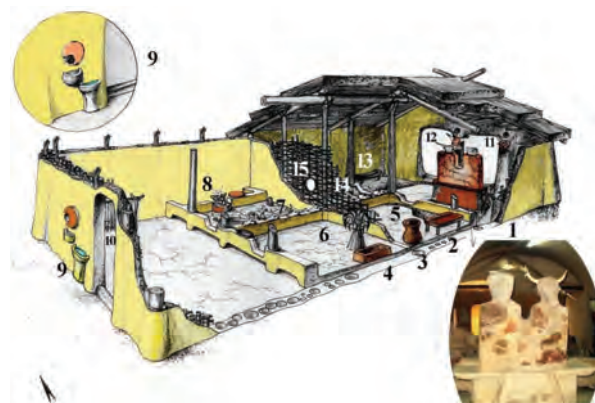

Fig. 2. Parța, Sanctuarul 2 reconstituire (apud C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, 2015)

Încăperea B, cu dimensiuni de 5,5 × 5,6 m era împărțită în trei casete notate A, B, C, fiecare conținând câte o masă-altar. În această încăpere au fost descoperite un fragment de craniu de porc și un omoplat de căprior, puternic arse, la fel ca și oasele din încăperea A (din apropierea statuii monumentale). În cuprinsul sanctuarului, oarecum izolat, au

⁷ Bolomey 1988, 226.

⁸ C.-M. Lazarovici–Gh. Lazarovici 2006, 312–313.

⁹ Cele 12 fragmente de broască țestoasă (*Emys orbicularis*) au fost singurele fragmente grupate (în zona încăperii A), însă nu putem spune exact dacă aceste fragmente provin de la un animal utilizat în cadrul sanctuarului sau a fost identificat în refugiul de hibernare.

¹⁰ Bolomey 1988, 209.

mai fost recuperate trei oase de mistreț (o tibie, o mandibulă, un metacarp IV) și o falangă de căprior, toate cu urme de ardere¹¹.

Analiza materialului faunistic descoperit

În cazul Sanctuarului 1, resturi osteologice au fost prezente în aproape toate zonele lui, majoritatea provenind totuși, din groapa de cenușă B. 28¹². Altarul A a reprezentat cel mai probabil, zona de ardere, întrucât, atât materialul arheologic (altare portabile și mese de ardere)¹³ cât și cel osteologic sugerează acest lucru. Toate resturile de faună din această zonă sunt așchii calcinate.

În zona altarului B era probabil partea sanctuarului unde erau realizate sacrificiile de sânge, fapt dedus din prezența unui număr mare de așchii de silex cu muchii tăioase¹⁴. Din punct de vedere

rășărit a sanctuarului se află Altarul C (B. 22), care este format dintr-o vatră pentru ars ofrande, mărginită de o casetă de lut. Groapa B. 28 avea un conținut afânat, fiind documentate la acea perioadă cca. 15–20 de straturi succesive de cenușă ce o umpleau. Materialul arheologic obținut consta într-un număr mare de fragmente de ceramică fină. Din punct de vedere arheozoologic au fost identificate 158 resturi osteologice (Tabel 1). De menționat că, speciile cel mai bine reprezentate sunt vita domestică și mistrețul, urmate de rume-gătoarele mici și căprior.

Având în vedere rolul acestei gropi în cadrul Sanctuarului 1, probabil că, majoritatea oaselor provenite de la un număr semnificativ de specii, să fie rezultatul diferitelor forme de manifestări rituale desfășurate în cadrul sanctuarului. În acest

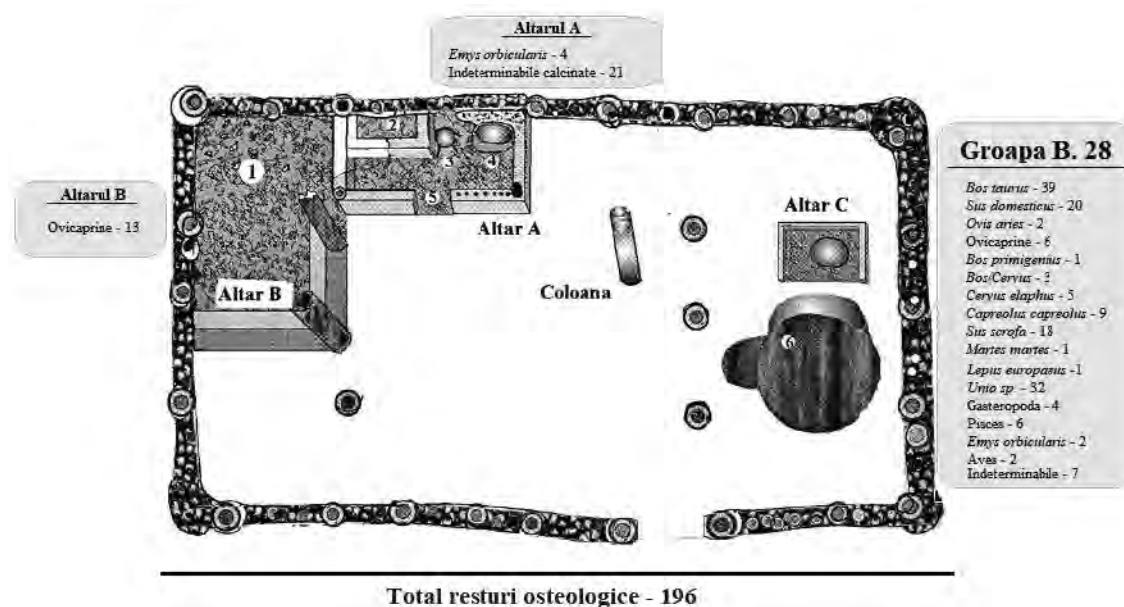

Fig. 3. Distribuția pe specii a resturilor osteologice din Sanctuarul 1 (reconstituire apud C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, 2015)

arheozoologic, menționăm resturi de cranii de ovicaprine ce au provenit, fie de la animalele sacrificate, fie sunt resturi de cranii ce au fost folosite ca și *bucranii* pe stâlpii de susținere ai sanctuarului, pe durata funcționării acestuia.

Zona altarului C abundă în material osteologic, datorită prezenței gropii B. 28. În partea de

caz se poate observa într-o anumită măsură preferința pentru anumite specii în cadrul diferitelor ceremonii: bovinele în cazul speciilor domestice și mistrețul în cazul celor sălbatice. Astfel de ipoteze nu au fost avute în vedere la momentul analizei anterioare a materialului din complexul respectiv, la acea dată, groapa era considerată bordei¹⁵.

Cantitatea de oase identificată în Sanctuarul 2 este mică, totalizând 27 piese, provenite de la specii exploatare în așezare: bovine, suine și ovicaprine, dintre cele domestice, mistreț și căprior dintre cele sălbatice. Dispersia materialului în contextul arheologic evidențiază faptul că, resturile de

¹¹ Bolomey 1988, 209–210.

¹² Într-o publicare mai veche a fost menționat ca B.22 (Lazarovici *et alii* 1991, 9.), însă în lucrarea din 2001, cât și în studiul arheozoologic a doamnei Bolomey, groapa este menționată ca B.28 (Bolomey 1988, 217). Iar B.22 este marcat altarul C, aflată în imediata vecinătate a gropii B.28 (Lazarovici *et alii* 2001, 210–211).

¹³ Lazarovici *et alii* 2001, 206–208;

¹⁴ Lazarovici *et alii* 2001, 208–206.

¹⁵ Totuși, doamna Alexandra Bolomey, cea care a realizat determinarea materialului faunistic a observat unele diferențe față de alte bordeie contemporane (Bolomey 1988, 213)

mamifere domestice au apărut în zona încăperii A, în apropierea statuii monumentale și a mesei-altar D. În schimb, resturile taxonilor sălbatici au fost identificate în încăperea B, în zona altarului B.

Pentru decorarea anumitor părți ale sanctuarului au fost folosite coarne de animale de talie mare, mai ales, vită. Astfel că, pentru unul din capetele statuii monumentale, cât și pentru stâlpii intrării de est (în fața statuii monumentale) au fost adosate capetelor de vită din lut coarnele

originare. Pentru a doua intrare de est, idolul bust de deasupra intrării prevedea un sistem de susținere a unui craniu de animal de talie mare (vită, bour sau cerb).

Revenind la zona statuii monumentale, la demontarea soclului statuii a fost identificat un craniu masiv de berbec. Legat de acest craniu, ce prezintă procese cornulare de o rară masivitate, interpretarea în context este puțin dificilă, întrucât contextul a fost afectat de lucrările de recuperare a soclului statuii monumentale. Însă unicitatea piesei, în concepția modernă, ne duce spre interpretarea ei ca posibilă ofrandă în cadrul unui ritual¹⁶. Vom încerca în secțiunea următoare să atingem și problema acestui craniu masiv și despre posibilitatea existenței lui, mai degrabă în cazul manifestării-

că lumea animală din aria așezării neolitice de la Parța a reprezentat un aspect important în manifestările din viața spirituală a locuitorilor acestei așezări. În cele ce urmează, dorim să propunem spre discuție o serie de posibile ipoteze legate de practicile de cult sugerate de analiza faunistică.

Cercetarea arheologică a Sanctuarului 1 a demonstrat faptul că, acest sanctuar a trecut la finele funcționării lui printr-un proces de demantelare și refacere în forma Sanctuarului 2. Iar groapa G. 63 este prima dovadă a faptului că, s-ar putea să fi existat un ritual de trecere de la o formă incipientă de manifestare ritualică la o formă complexă (Sanctuarul 2)¹⁷. Pornind de la această idee, dorim în primul rând, să aducem în discuție posibilitatea ca toate descoperirile din cadrul Sanctuarului 1 (în forma în care au fost evidențiate), să reprezinte manifestări ale unui întreg și ultim ritual al acestui sanctuar.

Cantitatea cât și concentrarea resturilor osteologice identificate în Sanctuarul 1 pe anumite zone nu înclină spre o manifestare mai îndelungată, ci mai degrabă, spre o singură manifestare rituală. În momentul determinării materialului osteologic din groapa B. 28¹⁸, Alexandra Bolomey făcea o remarcă interesantă: și anume, faptul că, B. 28 este pecet-

luit, comparativ cu B. 27 (complexe considerate contemporane conform stratigrafiei)¹⁹. De altfel, ca și exemplu legat de ciclul de viață al unui lăcaș de cult există exemplul Templului Stâncii (Temple of the Rock) din așezarea de la Ebla (Siria). În urma cercetărilor arheologice au fost descoperite două gropi ce fac parte dintr-un ritual de finalizare al unei etape de funcționare a acestui templu. Interesant este faptul că, analiza pe nivele a acelor gropi a evidențiat faptul că, fiecare dintre acele nivele a reprezentat un moment în cadrul întregului ritual de trecere: purificare → separare → banchete (3) → căpătuirea gropii²⁰.

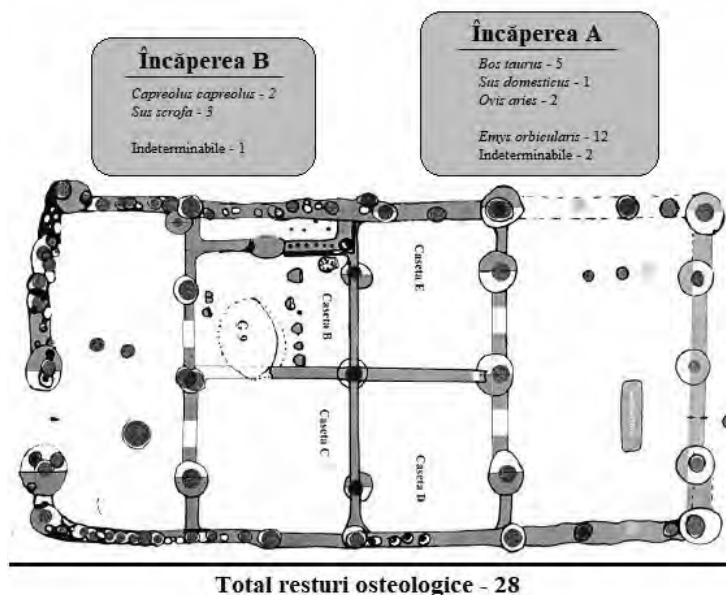

Fig. 4. Distribuția pe specii a resturilor osteologice din Sanctuarul 2 (reconstituire apud C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, 2015)

lor rituale ale Sanctuarului 1.

Discuții și posibile ipoteze

Am observat în cele mai sus prezentate, faptul

¹⁶ Bolomey 1988, 210.

¹⁷ Evoluție observată în multe alte cazuri asemănătoare: vezi Lichter 2014, 119–136.

¹⁸ Era perioada când B.28 era considerat bordei și nu ca fiind groapa de cenușă a sanctuarului 1.

¹⁹ Bolomey 1988, 213

²⁰ Romano 2015, 145–148.

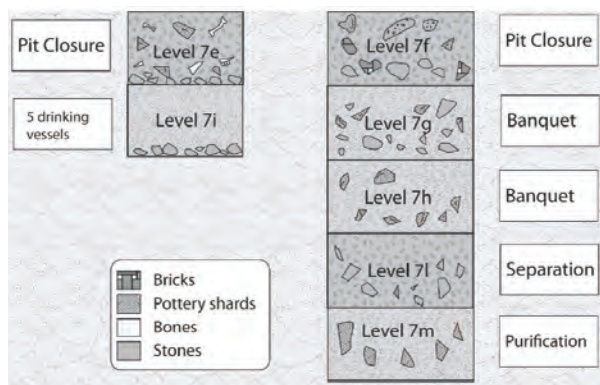

Fig. 5. Schema stratigrafiei complexelor P. 9717 și 9719 și așezarea de la Elba, Siria (apud Romano, 2015)

Revenind la Sanctuarul 1 de la Parța, considerăm că este interesantă ipoteza unui ritual de trecere la finalul utilizării sanctuarului și care să fi parcurs etape asemănătoare cu templul din așezarea de la Ebla. Considerând această ipoteză ca fiind viabilă, putem nota posibilitatea ca groapa B. 28 să fi fost curățată, iar nivelele cele mai de jos ale acesteia să reprezinte etapele de început ale ritualului de trecere (purificare și separare). Etapa următoare, cea a banchetului (sau banchetelor) este posibil să fi fost o etapă în care s-a deschis groapa G. 63, iar din acest punct, nivelele celor două gropi erau depuse concomitent. Iar în final, etapa de închidere, în care erau adăugate ultimele elemente ale ritualului (posibil ca materialele descoperite în zona altarelor – așchiile de silex și fragmentele de crani din altarul B; cenușa și oasele calcinate din altarul A – să reprezinte astfel de elemente).

De asemenea, un posibil ultim element ritual este și craniul masiv de berbec de sub soclul statuii monumentale. Proveniența lui este una incertă²¹, sigur fiind însă faptul că, acest craniu a reprezentat o formă de manifestare ritualică. O ipoteză pe care dorim să o punem în discuție este următoarea: dacă acest craniu a reprezentat o depunere

²¹ Este posibil ca acest craniu să fi reprezentat bucraniul de pe coloană sau de pe unii din stâlpii centrali ai sanctuarului. Sau să fi reprezentat unul dintre sacrificiile speciale ale ritualului de trecere. Ipoteza că acest craniu a reprezentat un bucraniu în cadrul sanctuarului a fost luată în calcul urmărind distribuția speciilor în această perioadă: animalele sălbatice masive care să ofere un craniu impozant (bour și cerb) erau foarte slab reprezentate în această perioadă, iar ovicaprinele erau o specie bine reprezentată în cadrul așezării în perioada de funcționare a Sanctuarului 1. Însă analiza vârstelor de sacrificare și a taliilor ovicaprinelor nu prezintă nici un alt individ care să fi ajuns la vârsta și talia animalului reprezentat de acest craniu (Oprean–El Susi 2019, 13;23). Așadar, acestea sunt indicii care conduc spre această ipoteză a folosirii lui ca bucraniu în cadrul sanctuarului și mai apoi ca depunere în cadrul manifestărilor ritualice menționate.

destinată doar pentru ritualul de fundare a statuii monumentale sau avea dublu rol: alături de celelalte elemente de căpățuire să reprezinte în același timp depunerea ritualică de fundare²² a statuii monumentale a Sanctuarului 2.

Pentru Sanctuarul 2, din păcate, cantitatea materialului osteologic nu este una semnificativă ca să poată întări, alături de interpretările arheologice, aspecte detaliate ale practicilor de cult. Singura ipoteză care poate fi adusă în discuție este posibilitatea ca cele două încăperi mari ale sanctuarului (încăperile A și B) să fi fost astfel delimitate pentru că reprezentau zone de ceremonial diferite. Din determinarea oaselor rezultă că, resturile de animale domestice se grupează în încăperea A, iar cele sălbatice în încăperea B. Aceste oase reprezintă probabil, ultimele ofrande aduse înainte de încetarea funcționării sanctuarului. Elemente care să întărească această ipoteză sunt greu de sustras din material. Alt mod în care se poate explora această ipoteză este încercarea de corelare a complexelor exterioare sanctuarului (*bothros*-urile în special) cu perioada de funcționare a sanctuarului²³.

Fig. 6. Groapa G.121 – *bothros* (apud C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, 2015)

Însă materialul osteologic din acest complex (oasele de bour și căprior²⁴) sugerează o anume înclinație pentru separarea ritualurilor ce țin de venerarea unor zeități ale crescătorilor de animale și ritualurile legate de magia vânătorii²⁵. Astfel de complexe arheologice și interpretarea lor sunt cele care deschid calea spre o interpretare mai profundă, legată de modul de manifestare rituală

²² Müller 2018, 182–190.

²³ Vezi Mazonni 2015, 118–133

²⁴ El Susi 1995, 26.

²⁵ Groapa G.121 era un *bothros*, fiind o depunere caracteristică de ofrandă. Aceste tipuri de gropi sunt de diferite dimensiuni, cu rol de îngropare și aducere de ofrande divinității subpământene, cultul *Mamei Primordiale*, divinitate cunoscută din primele texte scrise ale civilizației sumeriene (vezi Krämer 1962, 140; C.-M. Lazarovici–Gh. Lazarovici 2006, 358).

în cadrul Sanctuarului 2 de la Parța, iar continuarea acestei cercetări, sperăm, să aducă completări acestei discuții. Un astfel de complex este groapa G. 121, însă ea nu poate fi pusă în directă legătură cu Sanctuarul 2 deoarece, conform datelor arheologice cele două complexe nu sunt contemporane²⁶.

Concluzii

Particularități ale vieții spirituale ale comunităților de la Parța au fost detaliate în numeroase alte cercetări și studii. Ceea ce am sugerat prin prisma acestei lucrări a fost o încercare de completare a unor particularități cu posibile ipoteze, argumentate prin datele de faună și interpretarea lor în contextul arheologic al materialului osteologic din sanctuarele de la Parța. Astfel, am lansat ideea unui posibil ritual de trecere complex, care marchează finalul funcționării Sanctuarului 1. De asemenea, am început discuția unei ipoteze de lucru pentru Sanctuarul 2, unde împărțirea pe zone a acestuia are o posibilă legătură cu ritualuri specifice de venerarea a unor anumite categorii de zeiități și pentru anumite aspecte ale vieții comunității.

Continuarea cercetărilor și analizelor arheozologice sperăm să contribuie la concretizarea acestor ipoteze.

Tab. 1. Distribuția pe specii a resturilor osteologice din sanctuare și complexe de cult

Sp. \ Cx.	Sanctuar 1	Sanctuar 2	Altar casnic 126	Groapa G. 121
<i>Bos taurus</i>	39	5	4	1
<i>Sus domesticus</i>		1		
<i>Suinae</i>	20		3	
<i>Ovis aries</i>	2	2		
Ovicaprine	19		2	
<i>Bos/Cervus</i>	3			
<i>Bos primigenius</i>	1			
<i>Cervus elaphus</i>	5		2	
<i>Capreolus capreolus</i>	9	2	1	1
<i>Sus scrofa</i>	18	3		
<i>Martes martes</i>	1			
<i>Lepus europaeus</i>	1			
Indeterminabile	28	3	33	
<i>Unio sp.</i>	32		9	
Gasteropoda	4			
<i>Pisces</i>	6			
<i>Emys orbicularis</i>	6	12		

²⁶ Sanctuarul 2 a fost ridicat în nivelul 7c și trecut prin mai multe perioade de refaceri, funcționând până în nivelul 6 (inclusiv); groapa G. 121 a fost descoperită în nivelul 5b (C.-M. Lazarovici-Gh. Lazarovici 2006, 310; 358).

Sp. \ Cx.	Sanctuar 1	Sanctuar 2	Altar casnic 126	Groapa G. 121
Aves	2			
TOTAL	196	27	54	2

BIBLIOGRAFIE

- Bolomey 1988
A. Bolomey, Preliminarii despre resturile de animale din stațiunea neo-eneolitică de la Parța. *SCIV(A)*, 39/3 (1988), 207–221.
- El Susi 1995
G. El Susi, Economia animalieră a comunităților neo-eneolitice de la Parța (jud. Timiș). *Banatica*, 13/1 (1995), 23–52.
- Krämer 1962
S. N. Krämer, *Istoria începe în Sumer*, București (1962).
- Lazarovici et alii 1985
G. Lazarovici, Z. Kalmar, Fl. Drașoveanu, A. S. Luca, Complexul neolitic de la Parța. *Banatica* VIII (1985), 7–71.
- Lazarovici et alii 1991
G. Lazarovici, Fl. Drașovean, L. Tulbure, *Sactuarul Neolitic de la Parța*, Timișoara (1991).
- Lazarovici et alii 2001
G. Lazarovici, Fl. Drașovean, Z. Maxim, *Parța. Monografie arheologică*, Vol I.1-I.2, Timișoara (2001).
- Lazarovici et alii 2006
G. Lazarovici, M. Merlini, P. Ucelli Gnesutta, Z. Maxim, Cornelia-Magda LAZAROVICI, V. Cedică, S. Petrescu, D. Negrei, S. Ioan, D. Gurgu, C. Roman, D. Diaconescu, S. Angeleski, O. Chitic, A. Tatar, T. Daroczy, Z. Dobos, A. Fota, D. Bindea, L. Bojin, F. Burlacu, Șantierul arheologic Parța. Casa Cerbului. 1–15 iulie 2005. *PB*, IV (2006), 27–72.
- C.-M. Lazarovici-Gh. Lazarovici 2006
C.-M. Lazarovici, G. Lazarovici, *Arhitectura Neoliticului și Epocii Cuprului din România, I, Neoliticul*, Iași (2006).
- Lichter 2014
C. Lichter, ‘Temples’ in the Neolithic and Copper Age in Southeast Europe?. *DP*, XLI (2014), 119–136.
- Mazonni 2015
S. Mazonni, Open spaces around the temples and their ritual use: archaeological evidence from Bronze and Iron Age Levant. Nicola Laneri (ed.), *Defining the Sacred: Approches to the Archaeology of Religion in the Near East*, Oxford & Philadelphia (2015), 118–133.

Müller 2018

M. Müller, Foundation Deposits and Strategies of Place-Making at Tell el-Dab'a/Avaris. *Near Eastern Archaeology*, 81/3 (2018), 182–190.

Oprean–El Susi 2019

C. Oprean, G. El Susi, Synthesis of Results Related to the Animal Economy of the Prehistoric Settlement in Parța (Timiș County): An Archaeozoological Study. *TS*, 11 (2019), 9–36.

Romano 2015

L. Romano, A temple lifecycle: ritual of construction, restoration and destruction of some ED Mesopotamian and Syrian sacred buildings. Nicola Laneri (ed.), *Defining the Sacred: Approches to the Archaeology of Religion in the Near East*, Oxford & Philadelphia (2015), 142–150.

Watkins 2015

T. Watkins, Ritual performance and religion in early Neolithic societies. Nicola Laneri (ed.), *Defining the Sacred: Approches to the Archaeology of Religion in the Near East*, Oxford & Philadelphia (2015), 153–160.

